

УДК 316.485.26

*Петро Токар,
кандидат соціологічних наук, науковий співробітник
Інституту євроінтеграційних досліджень,
доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
директор НДІ міграції і демографії та Центру Жана Моне
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОЦІНКИ

*А Ви думали, що Україна так просто? Україна - це супер.
Україна - це ексклюзив. По ній пройшли всі катки історії.
На ній відпрацьовані всі види випробувань.
Вона загартована найвищим гарттом.
В умовах сучасного світу Україні немає ціни.
Ліна Костенко.*

У статті здійснено спробу нового підходу до проблеми модернізації структури соціологічного знання в контексті нових геополітичних реалій та внутрішньої ситуації в Україні, які спричинені повномасштабною агресією коаліції РФ-РБ проти України. Сутність цієї ситуації полягає в тому, що український народ і його ЗСУ демонструють небачений у 21 ст. героїзм народу у боротьбі проти агресора. Українці отримують безпрецедентну військову підтримку США і Британії, відчутну допомогу від понад 50 країн (формула Рамштайн), військово-політичну від країн Євросоюзу (окрім прихистку для мільйонів біженців), а також політичну від понад 140 країн світу (голосування в ООН та Європарламенті).

Саме війна і все, що відбувається в Україні і навколо неї після 24 лютого 2022 року, змінило не лише обличчя української нації і усієї цивілізації, а й світопорядок, світову політичну систему. І в новому світі незаперечними є вплив, роль і нове суб'єктне місце України.

З цих позицій спробуємо обґрунтувати місце і завдання в існуючій структурі соціологічного знання такого напрямку, як соціологія війни, яка зможе зайняти своє місце в числі інших напрямів досліджень, найперше таких, як соціологія армії, яку Ю.І. Яковенко та А.В. Гринчук назвали альтернативною військової чи воєнній соціології [1]. З нашої точки зору кожний із названих напрямів соціології за нових обставин та за умови системного їх застосування може знайти свою «нішу» у дослідженні проблеми війни в існуючій структурі соціологічного знання.

Автор статті звертається також до результатів соціологічних досліджень проблеми «Міграція і транснаціоналізм», здійснених в рамках реалізації

наукового проєкту «Транскарпатський центр Жана Моне з дослідження європейських стратегій розвитку УжНУ».

Ключові слова: соціологія війни, структура соціологічного знання, дослідження, свідомість, міграція, ціннісні орієнтири.

The article presents a new approach to the problem of modernization of the structure of sociological knowledge in the context of new geopolitical realities and the internal situation in Ukraine, which are caused by the full-scale aggression of the Russian Federation-Belarusian coalition against Ukraine. Its essence is that the Ukrainian people and their Armed Forces demonstrate the unprecedented and recognized heroism of the people in the fight against the aggressor in the 21st century. Ukrainians constantly receives unprecedented military support from the USA and Britain, tangible help from more than 50 countries (the Ramstein formula), military and political help from the countries of the European Union (in addition to shelters for millions of refugees), as well as political help from more than 140 countries of the world (voting in the UN and the European Parliament).

There are a number of other circumstances, among which the war itself and everything that happens in and around Ukraine after February 24, 2022, changed not only the face of the Ukrainian nation, but of the entire civilization, peace order and the world political system. And in the new world, Ukraine's influence, role and new subject place are undeniable.

From these positions, we will try to justify the place and tasks in the existing structure of sociological knowledge of such a direction as the sociology of war, which will be able to take its place among other directions of research, first of all, such as the sociology of the army, which my former mentor and colleague Y.I. Yakovenko and his co-author A.V. Grynychuk [1] called it an alternative to military or war sociology. From our point of view, each of the above-mentioned areas of sociology under new circumstances and under the condition of their systematic application can find its place among the named and possibly new areas of research on the problem of war in the existing structure of sociological knowledge.

In addition, the author of the article continues to develop previously conducted sociological research on the problems of «Migration and transnationalism», carried out as part of the implementation of the scientific project 'Jean Monnet Transcarpathian Center for Studying European Development Strategies at Uzhhorod National University'.

Keywords: sociology of war, structure of sociological knowledge, research, consciousness, migration, value orientations.

Актуальність проблеми соціології війни очевидна і динамічно зростатиме. Нині такі дослідження потребують системного підходу щодо осмислення причин, мотивів, приводів і рішень стосовно початку агресії, ходу бойових дій, стратегії і тактики суб'єктів протистояння, здійснення військових операцій та їх наслідків, а також поведінки усіх суб'єктів війни, зокрема ворога, політико-військового керівництва держави та регіонів, місця і ролі українського воїна і ЗСУ в цілому, волонтера, колаборанта, олігарха, корупціонера, зрадника, злодія та інших причетних.

Тема війни є надзвичайно багатоплановою, об'єктом дослідження багатьох гуманітарних, воєнних і не тільки наук, серед яких особливо акту-

альною вона є у сфері соціології і суспільних відносин. Вона є генератором формування нової суспільної свідомості, дзеркалом громадської думки, джерелом відповідей на багато назрілих питань, модернізації всього суспільного устрою, індикатором діяльності всіх суб'єктів української громади та позиціонування громадян усіх країн світу.

Отже, в контексті тлумачення напряму **Соціологія війни** (далі — СВ) повернемося до поняття **Військова соціологія** (далі — ВС) та особливостей їх застосування. Українські соціологи трактують ВС як таку галузь соціологічного знання, що покликана виявити і вирішити проблеми у військовій сфері, яких накопичилося чимало. Розвиватись активно ВС, як і соціологія армії, почали від 2014 року — після анексії Криму та окупації частини Донбасу. До початку повномасштабної війни в Україні ці напрями досліджували причини стрімкого зниження числа бажаючих нести службу в армії, престижу військового професійного працівника, падіння довіри суспільства та віри в армію, наявність нестатутних відносин і слабого соціального захисту військовослужбовців тощо. ВС вивчала проблеми армії, формувала поняття війни як однієї з форм відносин, розкривала її сутність. Але розвивається цей напрям з великими труднощами, оскільки цей розвиток відбувається більшою мірою в стінах відомств і має закритий характер, тобто результати відомчих досліджень недоступні для соціологів.

У ВС прийнято виділяти **предмет у широкому і вузькому сенсі**. У широкому сенсі предмет військової соціології являє собою закономірності розвитку військової сфери в мирний і воєнний час, діяльність і розвиток військових організацій як соціального інституту і його взаємодію з суспільством, причини і наслідки воєн. У вузькому сенсі предмет військової соціології характеризується як система знань про військово-суспільні відносини, які існують у процесі діяльності і розвитку Збройних сил (далі — ЗС), тобто у вузькому сенсі ВС займається дослідженням законів і інструментів відносин між державами, соціальними групами, класами і відносинами всередині ЗС.

Об'єкт ВС у вузькому сенсі, на думку науковців, являє собою збройні сили, армію в цілому, а також їх підрозділи та інші структурні одиниці ЗС. До числа об'єктів ВС відносять військово-суспільні відносини як інститут суспільних відносин, взагалі армію як інститут соціології, а також її вплив на інші сфери суспільного життя і, навпаки, вплив суспільного життя на діяльність і розвиток ЗС, характер взаємин військового інституту та інших інститутів суспільного життя. Об'єкт ВС розглядається ними на трьох рівнях.

На рівні загальної теорії ВС вивчає ставлення суспільства до війни і військових організацій. На рівні приватних військово-соціологічних теорій ВС вивчає загальні проблеми функціонування і розвитку армії як соціального організму, а також її структурних елементів. На рівні конкретних військово-соціологічних досліджень ВС досліджує поведінку військовослужбовців, специфіку їх трудової діяльності, свідомість військових, їх настрій і т.д. Ці твердження дають підстави виділити теоретичний і емпі-

ричний рівні розуміння об'єкта ВС. На теоретичному рівні ВС охоплює питання взаємодії ЗС і соціуму, війни і військових структур з інститутами суспільства. На емпіричному рівні – займається збором і аналізом фактичних відомостей про стан ЗС, проведенням анкетування, аналізом статистичних даних і т.д.

Отже, на думку прихильників цього підходу, ВС являє собою одну з галузей соціології, яка займається дослідженням закономірностей функціонування і розвитку ЗС як соціального інституту як у воєнний час, так і в мирний, а також вивчає взаємодію військової організації з іншими суспільними інститутами, соціальними групами та індивідами всередині ЗС, соціальну сторону війни і збройних конфліктів. Також вони виділяють такі функції ВС: теоретико-пізнавальну, описово-діагностичну, прогностичну, світоглядну та інформаційно-аналітичну. Таким чином, розглянувши основні категорії ВС як науки, відзначають, що її слід віднести до категорії теоретико-прикладних наук.

У рамках цієї статті немає сенсу полемізувати з прихильниками ВС, які стверджують, «що її слід віднести до категорії теоретико-прикладних наук», оскільки очевидних результатів теоретичних та емпіричних досліджень зазначеного об'єкта «на рівні конкретних військово-соціологічних досліджень» ВС нам не надає. Разом з тим, ми далекі від думки стверджувати, що ВС не має права на життя. Навпаки, прихильникам тлумачення цього напрямку треба доводити право на місце під сонцем існуючої структури соціологічних знань як власний напрям дослідження об'єкта ВС, але працювати соціологам треба разом.

Що стосується поняття **соціології війни (СВ)**, то воно значно ширше, за сутністю масштабніше, це майже те ж саме, що соціологія світу, світу всього людського існування, тільки навиворіт, світу в зміненому стані свідомості, світу, який з точки зору нинішньої війни збожеволів. Це соціологія всього, що відбувається нині на війні, і всього, що є війною в соціальному і людському вимірі. Так, люди тисячі років воювали, війна була звичайною справою, і гинути на війні сотнями тисяч і мільйонами людей теж ставало звичайним. Чого ж зараз ми так вражені й розгублені? І це перше соціологічне питання. Втім, вражені й розгублені не всі – і це також наступне соціологічне питання.

Словники визначають війну як форму організованої збройної боротьби між державами, націями та народами. Метою війн, як правило, є досягнення політичних цілей, і робиться це за допомогою нав'язування супротивникові своєї волі. Якщо йдеться про громадянську війну, противниками стають соціальні групи усередині держави. Ми бачимо, що соціальний аспект з'являється вже у самому визначенні того, що таке війна, і у відповідь на необхідність її наукового та соціального осмислення формується спеціальна наукова дисципліна – ВС. Вона будується навколо вивчення питань функціонування та розвитку військової сфери суспільства. Однак стани війни, в які вступають країни та держави, підпорядковують собі все їх існування, ставлять проблему військової реальності всього суспільства, і тоді виникає запит до соціології вивчати не лише військову структуру все-

редині суспільств і держав, а й війну як стан всього соціуму — як немирну, парадоксальну, патологічну соціальну реальність, яку потрібно детально описувати, аналізувати та пояснювати.

Сьогодні ця патологія полягає в тому, що після майже 80 років мирного співіснування держав з різним соціально-політичним устроєм, суспільства яких вже звикли до думки, що війна не повинна бути способом вирішення політичних проблем, у самому центрі Європи знову виникла велика війна. Офіційна позиція агресора — називати цю війну спеціальною військовою операцією (далі — СВО). Але відколи їй вчинився такий неймовірно героїчний опір українців, коли протистоїть їй спроможна сила, це не може бути «операцією», тому що, згідно із словниковими визначеннями, поточні події є саме боротьбою держав за свої політичні цілі. Це стверджують прогресивні соціологи РФ, які досліджують цю проблематику, вони є і прагнуть співпрацювати з українськими та європейськими науковцями. Частково це їм вдається. Вони ж і пишуть, що російське суспільство не однотайне у ставленні до СВО, але все ж таки чи не більша частина населення країни, здається, цілком спокійна і не бачить нічого поганого в тому, що їхня країна воює («це ж з ворогами, — це так природно»), що ворогом виявилася колишня братська країна («там засіли нацисти, не дають жити російським людям, ми повинні їх захистити»), що в обох країнах гинуть люди («шкода, звичайно, а що ви хочете — на війні як на війні»), що сотні тисяч громадян тікають із Росії, відмовляючись вважати себе її частиною («так це зрадники Батьківщини, не патріоти, нехай не повертаються, ми їх не любимо»). Отже, визначимо проблеми, які частково уже вивчає і мала б ґрунтовно досліджувати СВ.

Серед них такі трагічні наслідки війни, як міграція і гірка доля вітчизняної (у ворога також) демографії, сімейні драми, зруйновані дружби, гірке розуміння відчуження з близькими та рідними людьми. Це ще один шар драми, що перетворює соціальну тканину на діряве полотно. З одного боку для українців війна — це героїзм воїнів і взаємопідтримка суспільства, яка викликає подив і захоплення світу, підвищена соціальна щільність та відповідальність громад і монолітна етноідентичність, яку принесла війна, а з іншого — глибока трагічність їхніх доль та родин. Для країни агресора сама соціальність зникає у цих множинних розривах. Але і це ще не вся картина їхньої соціальної деформації, логіка якої — подальший розпад засад і регулятивних засобів суспільства, які скріплюють соціум, правил, норм, моралі, втрата більш/менш загальноприйнятих цінностей і в цілому репрезентації реальності у свідомості суспільства. Нашим науковцям доведеться ці проблеми вивчати, бо від сусідства з таким рівнем свідомості, де суспільство давно почало прискорено деградувати, з т.з. *пошкодженням нормальності (аномальності)*, нам нікуди не дітися, більше того, доведеться відбудовувати транскордонне співжиття, доводити утвердженням демократичних цінностей та гідним способом життя високу європейськість. Це також проблема (і предмет) СВ, але уже її наслідків та майбутнього. Вже сьогодні є науковці, які досліджують процеси соціуму агресора, попереджають про них їх країну, яка є актором агресії і яка не розуміє руйнівних соціальних наслідків для неї ж самої.

Так, соціологи Вільного університету провели дослідження проблеми «Соціологія війни. Війна як соціальна та ментальна катастрофа», яке завершили у березні та опублікували в квітні 2022 року (Див. <https://freemoscowuniversity.pubpub.org/palladium-3?fbclid=IwAR1R2tKxJvoPYtW PQHaQWF6FGTzsFu8jM5G4lvUy2JYbY5FcgM6rNB9H5xE>). Вони дають свій висновок «сакраментального опитування» про те, щодо колективної провини та колективної відповідальності росіян за трагедію України треба б поняття розмежовувати, і вважають, що вина може бути лише індивідуальною, і кожен винний у злочині має бути покараний, але відповідальність, може, і є в нашій ситуації колективною — через причетність до тієї культури, яка виховала агресивність і милітаризм, що впливли на поверхню масової свідомості країни. Адже навіть великі культурні діячі називають спеціальну військову операцію природним і надихаючим станом суспільства, що сприяє його самоствердженню. І задаються питанням, **що ж це за культура така, яка з натхненням дивиться на жахи, породжені спецоперацією війни?**

Потрібна узагальнююча наукова картина, потреба в ній величезна, і, можливо, саме СВ зможе інтегрувати необхідну безліч різних підходів, тому що пояснити і зрозуміти потрібно саме суспільство, і саме суспільство військової реальності з його культурою як його особливий стан, - роблять висновки соціологи із РФ. Нарешті, за їхніми висновками на боці України — людська особистість та суб'єктність, а на боці Росії — фактично латентний комплекс соціальної неповноцінності. Соціологи знають, що особистість народжується у практиках. Високий статус особистості — у практиках високого статусу людини в державі, в іншому соціальному та правовому устрої суспільства, яке є в РФ - майже зруйноване. Відомо й таке, що окрім прийняття СВО, у ньому так само статистично значуще присутня і позиція її неприйняття, є тисячі людей, які виїхали з країни через небажання військову спецоперацію підтримати і побоюючись її наслідків, і тисячі інших, які залишилися, хоча теж її не підтримують. Дослідники знають також, що після початку спеціальної операції в Україні росіяни почали проводити більше часу на інтернет-ресурсах новин, доповнюючи ними телевізійні новини: наприкінці лютого аудиторія новин в інтернеті зроста вдвічі порівняно зі значеннями початку року. Потім був спад, але у квітні населення РФ продовжувало витратити на новини в інтернеті більше часу, ніж на початку року; за даними ІА ТАРС, кількість користувачів VPN - сервісами з початку 2022 року зроста в 53,5 рази. І при цьому цифри підтримки / непідтримки не змінюються? Явище, що вимагає поглибленого вивчення, вважають виконавці проекту. Вони дійшли загального судження про підсумки дослідження цього дивного і страшного об'єкта — війни як СВО. Під однією обкладинкою тут зійшлися роботи представників різних проектів у галузі соціології, але потрібні зусилля експертів та інших галузей знання — політологів, психологів, юристів, культурологів, антропологів, науковців зі сфери когнітивної науки, навіть нейрофізіології. Об'єднання зусиль усіх наук, що знаходять свій предмет дослідження у війні та військовій реальності суспільства, - знамення часу, тому що пояснити їх засобами лише якоїсь однієї галузі знання не є можливим. Цього вимагає й адресат таких

досліджень — сучасна людина. Бути сьогодні сучасною людиною означає долати межі багатьох професійних монополій — медичних, педагогічних, політичних, економічних, правових — і тепер військових. Дисциплінарно розгалужена наука далеко просунулась у пізнанні людини і суспільства, здобувши глибокі, але часом вузько спеціалізовані знання про різноманітні прояви людської природи та природи суспільства. Настав час шукати знання іншого роду — поєднуючи зусилля багатьох наук у великих полідисциплінарних та поліпрофесійних проектах.

Для публікацій результатів досліджень цієї групи із РФ необхідна була надійна інфраструктура та канал. Ним став ExtremeScan, - міжнародне некомерційне неурядове співробітництво незалежних дослідників та науковців, які вважали своєю місією надавати неупереджені дані про проблеми, погляди та тенденції у суспільствах України, Росії та Білорусі та можливих інших країн у військовій зоні. За їх результатами автор статті слідкує близько пів року, ними проведено шість хвиль дослідження методом телефонних опитувань зі стандартною вибіркою не менше 1600 інтерв'ю в кожній хвилі, що репрезентує доросле населення Росії, та кілька хвиль проектів «Афіна» та «Досліди» з аналогічною методологією, власними дослідницькими інструментами. Ось такі підходи в СБ, які автономно і ризиковано працюють у РФ. Додамо, що надавати неупереджені дані про проблеми, погляди та тенденції треба не лише стосовно суспільств України, Росії та Білорусі, а й інших країн, найперше - наших сусідів Словаччини, Болгарії, Угорщини, Балканських країн, де ситуація надто непроста [2 - 8], а ще б у порівнянні із вивченням таких проблем в країнах Західної Європи.

Вважаємо за доцільне дати короткий огляд останніх досліджень українських соціологів щодо ціннісних орієнтацій, самопочуття та уподобань [9 - 10], а також про те, які проблеми хвилюють наших громадян. Гадаю, читач вибачить розлоге цитування, але матеріал дійсно цікавий і того заслуговує.

Отже, висновки щодо порушених вище проблем. Так, за результатами опитування у макрорегіонах України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 р. основною подією 2022 року для 79% українців став початок повномасштабної війни в країні. Для більшості респондентів (38%) війна в Україні стала також і основною світовою подією року. Ще 9% опитаних назвали основною політичною подією у світі те, що інші країни згуртувалися задля допомоги Україні, підтримали нашу країну в цей скрутний час. У 2022 році 30% українців найбільше надихали та мотивували пережити цей складний рік їхні рідні та кохані люди. Для 14% головною рольовою моделлю незламності стали Збройні Сили України. 11% громадян надихала надія на перемогу України у війні. Стільки ж респондентів (11%) повідомило, що проживати цей рік вони були змушені сам на сам з проблемами та труднощами. Як і в серпні, українці наприкінці 2022 року йдуть з надією у краще власне майбутнє (54%) та майбутнє країни (60%). Думаючи про своє майбутнє українці найчастіше відчували, окрім надії, оптимізм (36%)

та тривогу (33%). В той же час у майбутнє держави українці дивляться переважно з оптимізмом (40%) та упевненістю (27%). Порівняно з серпнем, думаючи про майбутнє країни, українці почали рідше відчувати надію (-5%), проте зросла впевненість (+3%), відчутно знизилася тривога (-7%) та страх (-4%). Абсолютна більшість (74%) населення України підтримує рішення Президента України про накладення санкцій на вище духовенство УПЦ МП. З них 54% безапеляційно підтримують це рішення. Проти виступає 12% українців і ще 14% на сьогодні не визначилися зі своєю позицією щодо цього питання. Найменша підтримка запровадження санкцій проти вищого духовенства УПЦ МП зберігається серед мешканців Півдня (лише 34% підтримують це рішення) та серед парафіян самої ж УПЦ МП (30%). Серед інших християн, зокрема православних, та атеїстів підтримка введення санкцій на УПЦ МП становить вище 60%. Найбільшу підтримку санкцій виявляють парафіяни ПЦУ – 88%. Це перше.

Друге. 93% українців вірять у перемогу України у війні. Сумнівається у перемозі лише 3% опитаних. Серед тих, хто вірить у перемогу України, 39% вважає, що ця перемога настане до літа 2023 року. 22% роблять ставку на перемогу через 1-2 роки, а ще 20% вважають, що перемоги можна досягти найближчими місяцями. Абсолютна більшість (54%) українців вбачає перемогу у вигнанні російських військ з усієї території України та відновленні кордонів станом на січень 2014 року. Ще 22% вважають, що на цьому не можна зупинятися і треба домагатися повного знищення російської армії та розпаду РФ зсередини. Поступитися певними частинами окупованих територій в обмін на припинення бойових дій і вважати це перемогою готові 18% опитаних. Із них 8% готові поступитися лише АР Крим, 6% – територіями, окупованими до 23 лютого 2022 року, і 3% – усіма територіями, які станом на сьогодні окуповані армією РФ. Припинити війну, навіть якщо російська армія втримається на територіях, окупованих після 24 лютого 2022 року, готові 7% населення західних та південних областей України. Нижчі вимоги до завершення війни висувають також і менш заможні верстви населення, порівняно з більш заможними. 62% опитаних вважають, що війна може припинитися лише у разі перемоги. 26% респондентів, на противагу, готові піти на поступки Росії, якщо це допоможе досягнути миру. Порівняно з жовтнем, частка українців, які вважають неприйнятними будь-які поступки РФ, зросла на 4%. Найбільшу готовність йти на поступки продемонстрували мешканці Півдня (35%) та Сходу (39%). Із них 16% на Півдні та 12% на Сході вважають, що заради миру варто йти на будь-які компроміси. Більшість українців (60%) вважає, що переговори про мир з Росією неможливі навіть заради врятування життів, бо Росія однаково не дотримується домовленостей. Думку про те, що заради збереження життя наших військових, цивільних, полонених та депортованих варто вести переговори з Росією про припинення війни, поділяють 23%. 17% опитаних не змогли визначитися із своєю позицією стосовно цього питання. Найважливішою воєнною подією року для 39% українців стала оборона Маріуполя. Для 37% опитаних однією з найважливіших подій на фронті стало звільнення Херсона. Замикає трій-

ку лідерів найважливіших воєнних подій року звільнення Чернігівської, Київської та Сумської областей, її назвало 33% респондентів.

Третє. Щодо питання, **Чи є альтернатива НАТО у свідомості українців**, 49% українців вважають вступ до НАТО найкращим варіантом гарантування безпеки для України. 9% респондентів вважають, що найближче буде укласти угоду про стратегічну оборону з декількома країнами за винятком США. Водночас 7% опитаних вважають, що угоду про стратегічну оборону варто укласти винятково із США. 17% українців переконані, що найкращим гарантом безпеки для України може стати лише сама Україна, шляхом розвитку власних збройних сил. 9% продовжують підтримувати позаблоковий статус для України з міжнародними безпековими гарантіями. Стосовно вступу України до НАТО, думки українців розділилися. Четверть вважає, що Україна зможе стати повноправним членом НАТО одразу після перемоги у війні. Стільки ж опитаних вважає, що, окрім перемоги, Україні ще доведеться реалізувати всі необхідні для вступу реформи. 19% респондентів вірять, що Україну візьмуть до НАТО ще до закінчення війни, а 16% українців взагалі не дуже вірять в те, що Україна коли-небудь увійде до НАТО. Найбільш поширений скепсис щодо вступу України до НАТО серед мешканців Півдня: 30% вважають, що вступ України до НАТО – малоймовірний, лише 5% вірять, що це може статися ще до закінчення війни. Абсолютна більшість українців вважає, що військово- та політичне керівництво країни має продовжувати війну навіть якщо допомога з боку західних держав зменшиться чи припиниться повністю. 15% вважає, що на краще було б за таких умов спробувати заморозити конфлікт, але не приймати умови РФ. 11% респондентів згодні, що в такому разі керівництву країни варто почати переговори з РФ і бути готовими йти на поступки заради досягнення миру. Підтримати керівництво України у спробах домовитися з РФ у разі припинення постачання зброї чи фінансів з заходу найбільше готові люди, які живуть за межею бідності (20%) та жителі Півдня (27%).

4. Рекордна частка українців підтримує вступ України до Європейського Союзу – 79%. Порівняно з груднем 2021 року частка громадян, які виступають за членство України в ЄС, зросла на 24%. Водночас за рік частка тих, хто проти вступу країни до ЄС, впала на 27%. Водночас 28% опитаних респондентів вважають, що Україна все одно не стане повноцінним членом ЄС: їй або запропонують альтернативний статус (16%), або Україна так і залишиться на віки вічні у статусі кандидата (12%). Найбільший скепсис щодо повноцінного членства в ЄС зберігається серед громадян, які живуть за межею бідності (36%). 60% опитаних вважають, що українська влада повинна виконувати всі вимоги європейських інституцій, якщо це зможе прискорити вступ України до ЄС. Українці очікують від ЄС насамперед кроків, спрямованих на: покарання та ізоляцію РФ за військову агресію (35%), підтримку економіки України (23%), допомогу з відновлення енергетичної інфраструктури (18%) та підтримку в деолігархізації та боротьбі з корупцією (13%). Лише 3% опитаних вважають, що ЄС насамперед повинна допомогти біженцям з України.

5. Більшість українців обрали б до свого новорічного столу котлети по-київськи (43%), херсонський кавун (38%) та кримські персики (32%). В немілість українців потрапили білоруські деруни (9%). Символом боротьби українського народу проти російської агресії стала азовська сталь (52%). Їй лише на 2% у цьому почесному званні поступилася легендарна фраза про «руській воєнний корабль». У своїх побажаннях Святому Миколаю для країни українці були як ніколи однастайні: 43% попросило би закінчення війни перемогою України, 37% – обрали би повернення живими та здоровими усіх бійців Сил оборони. Для себе у подарунок на Новий рік українці теж хотіли б отримати перемогу (25%) та мир (23%). Матеріальне – в цьому році не в тренді. (Див. Підсумки-2022: Під синьо-жовтим прапором свободи! <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2022-pid-sino-zhovtim-praporom-svobodi?fbclid=IwAR19TtjATp-WOB3IAAdptdNwR8pHmL4zmfLONDaXed453ZBRSMoZW5oCmXY>).

6. В інтерв'ю РБК-Україна (Див. <https://www.rbc.ua/rus/news/volodimir-paniotto-aneksiyi-krimu-80-90-ukrayintsiv-1672408207.html?fbclid=IwAR1v1zUvT442bE9Glr96CYT5WNJ7oProx-p3WZBwFfQjDeSt3ZsMwcYETo>) генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології Володимир Паніотто розповів, що в довоєнні часи, мабуть, найбільший інтерес серед соціологічних досліджень приковували політичні опитування: кого би президентом ви обрали, за яку партію проголосували. З кінця лютого фокус уваги змістився на інші питання та проблеми: власні переживання, ставлення до війни, бачення її завершення. Зокрема, Як змінилась Україна та українці протягом 2022 року, соціолог підкреслив, що змін дуже багато, і зміни дуже суттєві і швидкі. Населення України переживає колосальні труднощі, десятки тисяч загиблих, мільйони біженців, третина населення покинула свої домівки, мільйони розлучених сімей. У соціологічних дослідженнях 70% опитаних кажуть про зниження доходів, про погіршення фізичного та психічного здоров'я – 60%, про відрив від сім'ї – приблизно 30%, втрату роботи – 20%, втрату близьких – 16%. Майже 40% пережили бомбардування чи обстріли. Рівень психологічного дистресу зріс. Водночас відбулася мобілізація населення на боротьбу з ворогом, зросла взаємодопомога, волонтерський рух. За даними жовтневого опитування, більшість українців – 60% – відчувають себе частиною національного опору, ще 32% відчувають себе хоча б частково долученими до опору ворогові. І лише 4% респондентів не відчувають себе частиною опору ворогові. Ставлення до влади також суттєво покращилося, довіра до президента зросла до 84%. Крім вдалого візиту Зеленського до США, частково це можна пояснити також тим, що практично відсутні опозиційні канали, і влада має монополію на телевізійний простір. Зросла згуртованість, єдність нашого суспільства. Радикально зменшилися регіональні і лінгво-етнічні відмінності у поглядах людей. Наприклад, до війни була дуже велика різниця між регіонами у ставленні до незалежності України, у 2014-му вона зменшилася, але залишалася значною. Якщо б минулого року був повторний референдум про незалежність України, то на Заході його підтримали б 86% населення, а на Сході лише 53%. А зараз незалежність від Росії на Заході підтримують

95% населення, а на Сході – 87%. Різниця зменшилася з 33 до 8 процентних пунктів. І так з багатьох інших показників і не тільки для регіональних, але й для мовних і етнічних груп.

Щодо євроінтеграційних настроїв українців, зокрема щодо ЄС та НАТО, – тут теж відбулися радикальні зміни. Якщо би був референдум, то за вступ до ЄС в липні 2022-го проголосували б 96% з тих, хто взяв би участь у референдумі, в той час як рік тому таких було 76% – на 20 процентних пунктів менше. Після 2014 року вибір був зроблений на користь Європи, значна частина населення була цим незадоволена і мала ілюзії щодо можливості союзів з Росією. Але після 24 лютого такі ілюзії лишилися у 4% населення. Зараз практично всі українці налаштовані на вступ до ЄС.

З НАТО відбулися ще більші трансформації громадської думки. До 2013 року в Україні НАТО було вкрай непопулярним. Якщо би був референдум, то за НАТО проголосувало б тільки 16% населення – це дані 2005 року. Мало хто з політиків включав вступ до НАТО до своєї програми через непопулярність цієї ідеї. До Росії позитивно ставилися 80-90% населення, і, важко повірити, Путін був набагато популярнішим за українських політиків. У 2009 році, за рік до президентських виборів, його підтримка була близько 60%, в той час як у найбільш популярних українських політиків не більше 30%. Для Росії не було жодної небезпеки в тому, що Україна може вступити до НАТО. Все змінилося лише після захоплення Росією Криму і війни на Донбасі. Підтримка НАТО у 2015 році зросла втричі – до 48%, а в березні 2022-го – вже до 72%. Отже, не тому Путін напав на Україну, що Україна хоче в НАТО, а все навпаки – Україна хоче в НАТО, тому що на неї напав Путін.

7. 2022-й рік є переломним для нинішньої політичної та геополітичної реальності, краху старих сподівань й уявлень та формування нових. Реальність, що безжалюдно знищила ідею європейської Ойкумени. Російська агресія нагадала світу, що будь-які намагання побудувати свій мікрокосмос за «великими стінами» – абсолютно провальна стратегія. Такий шлях зруйнував не одну імперію: гадаємо, відчуття багатьох євробюрократів вранці 24 лютого були приблизно такими ж, як у патриціїв Римської імперії півтори тисячі років тому, коли вони дізналися про навалу вандалів. Історія повторюється, й стратегія порятунку у власній оазі, коли весь світ йде на рифи, не виправдовує себе. Світ наздогнали привиди вчорашнього дня, які старанно намагалися приховати під килим і зробити вигляд, що цих проблем не існує. Світу у 2022-му довелося зняти рожеві окуляри та поглянути на реальну картину справ: в ній демократія відверто програвала, реваншистські режими набирали сили, де добробут європейського простору залежав від енергоносіїв з недемократичних країн, а безпека – від ситуації із дотриманням політичної стабільності в США. Відповідно Європа делегувала всі ключові джерела добробуту і своєї безпеки назовні, а не намагалася створити їх всередині себе. Ми входимо у 2023-й рік, який стане роком пошуку стійкості європейського простору, пошуку джерел самодостатності. Україна ж почала робити це ще у 2022-му році: для нас поточний рік – також період розбитих «рожевих окулярів». Для однієї

частини — це були можливості домовитися із російським «алігатором», для частини — що в Україні трансформації можуть бути можливими через компроміси зі старою системою. Ілюзії стосовно сили міжнародного порядку та права туди ж. Ми дорого платимо за те, що забули, «хто такий» наш сусід, й будучи найбільшою європейською державою, дозволяли собі поводитися не за розміром інфантильно.

8. 2022-й зробив і Україну, і світ дорослішими, змусив подивитися на речі такими, якими вони є. Україну вже навчив називати речі своїми іменами: світ лише розпочав роботу у цьому напрямі, але процес запущений і є невідворотнім. Сором'язливе «конфлікт» дедалі частіше називають війною, злочини — злочинами, навіть слова трибунал й геноцид тепер знову звучать європейськими мовами. 2022-й став роком ідеального шторму. І хоч як би трагічно це не було для України, саме наше суспільство виявилось найбільш підготовленим до таких реалій. Століття життя у перманентному штормі загартували українців. Хай ми ще не навчилися жити, та, на відміну від наших західних друзів, ще не втратили навичок виживання. І психологічно, і ресурсно, і інституційно українці виявились до нього більш готовими, аніж мешканці більшості країн світу. Й хай не вводять в оману відсутність у нас ресурсів, вони йдуть за ідеями. Підтримка України зараз зброєю та економічно, зайве тому підтвердження. Через це ми викликаємо таке захоплення серед демократичних суспільств. Ми демократія з кулаками, прикладу якої бракувало світові. Продемонстрували інтелект та інакшість, довівши, що це не битва маленької і великої пострадянської країни та армій. Україна почала формувати власне обличчя: так, ми ще повноцінно не відповіли на запитання «хто ми» навіть всередині суспільства, але 2022-й рік став для нас дзеркалом, в яке нам вдалося подивитися і побачити, що наш бренд — це сміливість. Ми достатньо затяті та зухвалі, аби сприймати нинішні виклики, хоча ці якості не завжди є ефективними для протистояння ворогу на тривалих «дистанціях». А випробування повною розбудовою нас ще тільки очікує. Ще один важливий підсумок 2022-го для України — рік повернення столиці до Києва. Це еволюційний злам, який буде задавати тренд на довгі роки вперед. Відбулося посилення відчуття власної геополітичної суб'єктності: наші еліти довгі роки шукали свою столицю то у Москві, то у Вашингтоні та Брюсселі, але з початком повномасштабної агресії РФ та початку війни проти України, нам вистачило сміливості та стійкості повернути свою столицю у Київ. Це вже наш власний досвід і наш власний шлях. 2022-й рік став роком смерті Радянського Союзу. Багато хто обманював себе вважаючи, що це сталося у 1991 році. Насправді СРСР у напіврозібраному стані проіснував до нинішнього року: він зазнав шаленого удару, але причаївся. Починаючи від Білорусі, яка так і не вийшла з Радянського Союзу, і дочекалася там, поки Російська Федерація не надумала повернутися в нього. Багато ресурсів та радянських інституційних практик досі залишалися актуальними у більшості держав нашого регіону. Зараз усі ці ресурси активно спалюються — особливо це помітно на прикладі Росії. Її геополітична суб'єктність, яка залишилась у спадок від Радянського Союзу, тане. Україна навіть поставила під сумнів

законність членства РФ у ООН. В нас більше не буде тієї енергетичної пострадянської залежності від Росії, не буде олігархів, які зросли саме на «розпилі» радянських ресурсів, закінчується радянська воєнна техніка, стара радянська естетика публічних просторів знищується — на її місце прийде вже нова, сучасна, українська. Це далеко не повний список того, що згорає у полум'ї цієї війни. Так, можливо хотілося би еволюційний, не шоківий перехід, але Росія зробила цей вибір за нас й довершує те, на що ми повноцінно не спромоглися за три десятки років.

9. 2022-й — рік ініціації нового політичного покоління. Це транзитне покоління, яке не всім до вподоби: зі своїми слабкостями, вадами, яке зросло у 1990-х, відбувалося на початку 2000-х років. І хоч це покоління, як і всі попередні, ще встигне наробити чимало помилок, втім воно — покоління вже незалежної України. Воно ціннісно інакше, хоча й все ще корумповане, воно загартовано на іншому досвіді, апелює вже до інших речей. Це покоління, яке навчає самих себе, українське суспільство та політичні еліти бути українцями та будувати Україну. Вони прийшли на останніх виборах, але саме зараз доводять, що не випадково.

10. У 2022-му між Україною та Європейським Союзом остаточно впали кордони: ми повернулися в Європу. Україна та Європа відкрили для себе один одного — наша країна була сприйнята як частина загальноєвропейського простору. Сьогоднішній європейський підліток може не знати прапорів країн, та точно зможе ідентифікувати три — свої країни, ЄС та України. Кордони Європи перемістилися східніше, на кордон з Росією. Ми поступово окреслюємо образ майбутньої перемоги, та в наступному році потрібно створити образ поразки Росії, остаточно переконати світ в тому, що поразка Росії неминуча. Адже зараз, краху РФ бояться не менше ніж нашого. І це останній страх, яким вигідно торгує Путін, всі інші вже було подолано в цьому році.

11. Українці, як в голлівудських фільмах, фактично рятують людство. Тільки голлівудські актори після зйомок оживають і йдуть розважатися, а наша країна платить жахливу ціну за спасіння людства. Людство, хоча й допомагає, але досить кволо, порівнюючи з тією загрозою, яка існує. Крім того, є віра в майбутнє, рівень оптимізму поки що дуже високий, 88% вважає, що через 10 років Україна скоріше буде процвітаючою країною у складі ЄС, ніж країною зі зруйнованою економікою і великим відтоком людей. З наших даних під час війни більш за все вражають дані щодо рівня щастя. Ми боялися ставити це запитання, бо не знали, чи не викличе це обурення у респондентів — яке щастя під час війни? Але ми ставимо це запитання хоча б раз на рік і жаль було б, якщо б цей рік випав. Так от зараз, у грудні, 65% вважають себе щасливими і тільки 15% нещасливими, інші — «і так і так». Це тільки на 6% нижче довоєнного рівня — було 71% щасливих. На рівень щастя впливають багато факторів. І хоча матеріальні умови життя значно погіршилися і багато людей потерпають від розлуки зі своїми сім'ями, але є фактори, що підвищують рівень щастя. Значно зросла згуртованість нашого суспільства, зросла цінність держави для населення України, зросла взаємопідтримка, покращився соціально-психологічний клімат.

12. Проте є питання, яке дуже непокоїть. Одна з головних функцій соціолога – бачити можливі проблеми в суспільстві і пропонувати, що можна зробити для їх вирішення. На жаль, таких проблем може бути досить багато, і доведеться докласти багато зусиль, щоб з ними боротися. Залишаються і старі проблеми, пов'язані з мовою і російською культурою. Виникають і нові дискусійні проблеми. Є ризик виникнення, як після Другої світової війни, протиріч і нової соціальної диференціації громадян України за поведінкою під час війни і зусиллями із захисту України – «де був і що робив під час війни». Всі ці конфлікти можуть підрвати єдність і згуртованість суспільства, яка зараз є як ніколи високою. Власне, можна виділити щонайменше чотири групи за цією основою: 1) ті, хто воював в лавах ЗСУ тощо; 2) залишалися в Україні під час війни; 3) виїхали за кордон, біженці; 4) особи, які перебували на окупованій території. Ми бачимо вже зараз деякі прояви негативного ставлення до біженців у соціальних мережах: «ми тут без світла під ракетами, а вони втекли і насолоджуються Європою». Чи до тих, хто знаходиться на окупованій території: «чого не виїхали?» У вересні 2022 року КМІС провів дослідження ставлення українців, які перебувають на території України, до українських біженців в Європі. Запитання було таке: «Як ви самі знаєте, багато жителів України через російське вторгнення виїхали за кордон і стали біженцями. Деякі жителі України, які залишилися, з розумінням ставляться до біженців і не засуджують, що вони виїхали і поки не повертаються. Інші ж люди, навпаки, засмучені таким вибором і засуджують їх за те, що вони виїхали і не повертаються. А яким є загалом ваше ставлення до українських біженців у Європі?» Результати показують, що зараз в цілому переважна більшість українців (83-90%) залежно від категорії розуміють і не засуджують біженців. Це дуже і дуже важливо. Чим довше йде війна – тим більша загроза, що мільйони біженців – переважно матері з дітьми – залишаться в Європі, вони вивчать мову, знайдуть роботу, у дітей з'являться друзі, діти отримають гарні перспективи європейської освіти. Залишаться найкращі, найбільш пристосовані. А після війни буде ще одна хвиля еміграції – до них поїдуть їхні чоловіки. За найгіршим сценарієм в Україні може залишитися 25 мільйонів людей. Одним із факторів, які будуть впливати на їхнє рішення, буде ставлення держави і населення до наших біженців. Вони мають розуміти, що на них тут чекають, що їм не будуть дорікати. У вересні 2022-го КМІС провів також дослідження щодо ставлення до тих, хто залишився на окупованих територіях: 12% опитаних погоджуються, що більшість жителів, які досі проживають на територіях, окупованих після 24 лютого, продовжують проживати там, тому що дійсно підтримують росіян або їм просто байдуже до України. Але 72% з цим не згодні. Вони вважають, що більшість жителів, які досі проживають на територіях, окупованих після 24 лютого – жертви обставин і вони хотіли б повернення контролю України над цими територіями. Інше дослідження, проведене КМІС у липні 2022-го, показує, що у ставленні населення України до тих, хто залишився на окупованій території, є серйозні проблеми. 72% тих, хто вважає, що окуповане населення

хоче повернення контролю України над територією – це недостатньо для співчуття і підтримки окупованих, які знаходяться в жахливих умовах. Звільнення Бучі, Ірпеня, Херсона та інших населених пунктів дає все більше і більше свідчень про жахи окупації. Половина населення вважає, що треба судити за колаборацію вчителів, яких примусили викладати, 37% вважає, що треба судити пенсіонерів, які втратили українську пенсію, не мають засобів існування і подали на російські виплати. Третина хотіла б засудження комунальників, чверть – лікарів. Це наслідки неправильної комунікації влади з населенням, яке може спричинити серйозні проблеми зі звільненням і реінтеграцією звільнених територій, знизити інтегрованість нашого суспільства. Головний меседж для населення має бути в тому, що населення окупованих територій – це наші співгромадяни, які попали в біду і потребують співчуття і підтримки. Що ж до колаборантів – то це одиничні випадки, які має виявляти СБУ і карати відповідно до законодавства. Ми не повинні ставитися з підозрою до всіх через окремих колаборантів. Хочеться надіятися, що ми зможемо подолати всі ці проблеми і після перемоги, зберегти ту єдність і згуртованість нашого суспільства, яку ми досягли такою важкою ціною, зберегти добре ставлення один до одного, взаємну підтримку і взаємодопомогу.

Як сказав 27 грудня в інтерв'ю директор Інституту соціології НАН України Євген Головаха, «Ми не повернемося в усьому до того, якими були, бо матимемо інше, по дуже багатьох чинниках, суспільство. Багато хто з нас буде жити втратами рідних та близьких людей, втратами матеріальними та психологічними. Все це вже зараз спостерігається і відбивається на нас. Нам доведеться одночасно відбудовувати інфраструктуру, лікувати травми і повертати до України людей, які виїхали через війну. Ми були пострадянським суспільством, а зараз будемо повоєнним». (Див. https://kr.ua/ua/life/a661742-sotsioloh-jevhen-holovakha-mi-buli-postradjanskim-suspilstvom-a-stanemo-povojennim?fbclid=IwAR2iRLdQXHlyqhGAJ3gaDUU17t4c-vNc_E052BNHFLIndoB3KhKHC0N3Kdw).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ю.І. Яковенко, А.В. Гринчук. Соціологія армії як альтернатива військовій чи альтернативній соціології. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2015. Вип. 9. - С. 67-78.
2. Slovensko a agresia Ruska proti Ukrajine: politika a verejnosc. Grigorij Mesežnikov, Zora Bútorová. <https://www.ivo.sk/8870/sk/projekty/slovensko-a-agresia-ruska-proti-ukrajine-politika-a-verejnosc>. Silná Európska únia je pre Rusko problém (rozhovor) o vzťahoch EÚ s Ruskom a Čínou.
3. Ольга Крокинская. О социологии войны. <https://freemoscowuniversity.org/pub/p-3-1-kroinskaja/release/2?readingCollection=54fbd417>. Там же: Журнал Свободного университета «Палладиум №3».
4. Kto hrá ruskú ruletu na Slovensku. Grigorij Mesežnikov, Ján Bartoš. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2021. <http://www.ivo.sk/8765/sk/aktuality/nova->

- publikacia-ivo-kto-hra-rusku-ruletu-na-slovensku?utm_source=mailing_sk&utm_content=8765&utm_campaign=20210312
5. Российские нарративы в Словакии: кто и как их здесь распространяет. Grigorij Mesežnikov, 8.12.2020, reform.by.
 6. Pravicový extrémizmus na Slovensku. Výzva pre demokraciu a európske hodnoty. Zora Bútorová, Grigorij Mesežnikov. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2022. https://www.ivo.sk/buxus/docs//publikacie/subory/Pravicovy_extremizmus_na_Slovensku_2022.pdf.
 7. Vojna Ruska proti Ukrajine Pohľad zo Slovenska. Zora Bútorová, Grigorij Mesežnikov. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2022. https://www.ivo.sk/buxus/docs//publikacie/subory/Vojna_Ruska_proti_Ukrajine_2022.pdf
 8. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. URL: https://dif.org.ua/article/yak-viy-na-vplivae-na-dumku-ukraintsiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi?fbclid=IwAR1EV6TOfQ9gaB4Xty_m9kliDZu2-T0v44chqkKBB5F74IaVlvXeKes9WBk. (Дата звернення: 07.07.2022)
 9. Петро Токар. Ціннісні орієнтири студентської молоді щодо міграції та інших глобальних викликів напередодні російсько-української війни (за результатами соціологічних досліджень) // Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. 1 (28). – Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. - С. 89-97.
 10. Артьомов І.В., Віднянський С.В., Тодоров, І.Я, Токар П.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014-2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.

REFERENCES

1. Yakovenko, Y.I., & Grynchuk, . A.V. (2015). Sotsiolohiya armiyi yak al'ternatyva viys'koviy chy al'ternatyvnyi sotsiolohiyi [Grynchuk Sociology of the Army as an Alternative to Military or Alternative Sociology]. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya sotsiolozhichna - Bulletin of Lviv University. The series is sociological*, 9, 67-78 [in Ukrainian].
2. Grigorij Mesežnikov, Zora Bútorová. Slovensko a agresia Ruska proti Ukrajine: politika a verejnosť. Silná Európska únia je pre Rusko problém (rozhovor) o vzťahoch EÚ s Ruskom a Čínou. Retrieved from <https://www.ivo.sk/8870/sk/projekty/slovensko-a-agresia-ruska-proti-ukrajine-politika-a-verejnost> [in Slovak].
3. Krokinskaya, O. (2022). O sotsiologii voyny [On the sociology of war]. *Zhurnal Svobodnogo universiteta «Palladium» - Journal of the Free University «Palladium»*, 3 [in Russian].
4. Kto hrá ruskú ruletu na Slovensku. Grigorij Mesežnikov, Ján Bartoš. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2021. Retrieved from http://www.ivo.sk/8765/sk/aktuality/nova-publikacia-ivo-kto-hra-rusku-ruletu-naslovensku?utm_source=mailing_sk&utm_content=8765&utm_campaign=20210312 [in Slovak].
5. Grigorij Mesežnikov (2020). *Rossiyskiye narrativy v Slovakii: kto i kak ikh zdes' rasprostranyayet* [Russian narratives in Slovakia: who spreads them here and how] [in Russian].
6. Zora Bútorová, Grigorij Mesežnikov. Pravicový extrémizmus na Slovensku. Výzva pre demokraciu a európske hodnoty. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava

2022. Retrieved from https://www.ivo.sk/buxus/docs//publikacie/subory/Pravicovy_extremizmus_na_Slovensku_2022.pdf [in Slovak].
7. Zora Bútorová, Grigorij Mesežnikov. *Vojna Ruska proti Ukrajine Pohľad zo Slovenska*. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2022. Retrieved from http://www.ivo.sk/buxus/docs//publikacie/subory_Vojna_Ruska_proti_Ukrajine_2022.pdf [in Slovak].
 8. Yak viyna vplyvaye na dumku ukrajintiv pro druživ, vorohiv ta stratehichni tsili derzhavy [How the war affects the opinion of Ukrainians about friends, enemies and strategicgoalsofthestate]. *dif.org.ua*. Retrieved from https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplyvae-na-dumku-ukraintiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi?fbclid=IwAR1EV6TOFQ9gaB4Xty_m9kliDZu2-T0v44chqkKBB5F74IaVlvXeKes9WBk [in Ukrainian].
 9. Tokar, P. (2022). Tsinnisni oriyentyry student-s'koyi molodi shchodo mihratsiyi ta inshykh hlobal'nykh vyklykiv naperedodni rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny (za rezul'tatamy sotsiolohichnykh doslidzhen') [Value orientations of student youth regarding migration and other global challenges on the eve of the Russian-Ukrainian war (based on the results of sociological research)]. *Heopolityka Ukrayiny: istoriya i suchasnist' - Geopolitics of Ukraine: history and modernity*, 28, 89-97. Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
 10. Artyomov, I.V., Vidnyanskyi, S.V., Todorov, I.Y., & Tokar, P.V. (2022). *Yevropeys'ka ta yevroatlantychna intehratsiya Ukrayiny: stan i perspektyvy realizatsiyi (2014-2022 rr.) [European and Euro-Atlantic integration of Ukraine: status and prospects of implementation (2014-2022)]*. Uzhgorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].